

Analysis of the Concept of Truthfulness (*sidq*) in Kashani's *Mesbah al-Hidayah*

 Amir Joudavi^{1*}, Hossein Joudavi²

Received: May 25, 2025

Revised: Jul 29, 2025

Accepted: Oct 10, 2025

Abstract

This paper examines the concept of truthfulness (*sidq*) from the perspective of Ezz al-Din Mahmoud Kashani, a prominent mystic of the thirteenth and fourteenth centuries. In the 8th chapter *Misbah al-Hidayah* and *Miftah al-Kifayah*, Kashani analyzes truthfulness (*sidq*) as a pivotal ethical-mystical axis, drawing on Prophetic traditions and the views of earlier thinkers, explicates its profound impact on the spiritual path. Employing a descriptive-analytical method and relying on library-based research, this study first reexamines truthfulness within the framework of the Qur'an and Nahj al-Balagha. It then engages with mystical sources and seeks to clarify Kashani's multifaceted understanding of truthfulness from a detailed analytical perspective. A primary objective of this research is to examine the correspondence between truthfulness (*sidq*) as defined by the Shari'ah (the Qur'an and the Household of the Prophet) and its conceptualization within the Tariqah (specifically in the mystical thought of Kashani). The research methodology is grounded in qualitative content analysis, through which propositions related to truthfulness in *Misbah al-Hidayah* are extracted, categorized and examined according to three dimensions: intention, speech, and action. Considering the general and discursive style of classical writings, the study also evaluates the theoretical coherence of Kashani's ideas by referencing Qur'anic and traditional evidence. The findings indicate that Kashani regards truthfulness not merely as a moral virtue but as an existential principle that facilitates proximity to God and the realization of justice at both individual and social levels. A comparative analysis of Kashani's views with sources such as the Qur'an and Nahj al-Balagha reveals both convergences and differences in defining truthfulness within Shiite intellectual foundations. In conclusion, the study delineates the concept of the truthful human being from Kashani's perspective, highlighting its contribution to the broader development of Sufi thought

Keywords: Truthfulness (*sidq*), *Misbah al-Hidayah*, Kashani, Islamic Mysticism,

1. Associate Professor of Theology, Department of Quranic and Hadith Sciences, University of Yazd, Iran.
amirjoudavi@yazd.ac.ir
2. PhD Student in Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Sistan and Baluchestan, Iran.
Joudavi.h@gmail.com

How to cite article:

Joudavi, A., & Joudavi, H. (2026). Analysis of the Concept of Truthfulness (*sidq*) in Kashani's *Mesbah al-Hidayah*. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 5(9), 131-154. doi: [10.22077/jcrl.2025.9472.1213](https://doi.org/10.22077/jcrl.2025.9472.1213)

Copyright: © 2026 by the authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Comparative Analysis

1. Introduction

Truthfulness (*sidq*), as one of the most fundamental concepts in ethics, mysticism, and philosophy, has historically occupied a central position in Islamic intellectual thought. The main concern of this research is the systematic examination of the concept of truthfulness from the perspective of Ezz al-Din Mahmoud Kashani in his book *Misbah al-Hidayah*, and a comparative analysis of his views with Qur'anic principles and narrative foundations, particularly *Nahj al-Balagha*, as two essential sources within Shiite intellectual discourse. This study pursues three main objectives:

- To explain the position of truthfulness within Kashani's mystical system and analyze its conceptual components;
- To conduct a comparative examination of Kashani's views with the Qur'an and *Nahj al-Balagha* in order to identify points of convergence and divergence in defining truthfulness;
- To systematically structure Kashani's ideas and present an analytical model of truthfulness within Islamic mysticism.

By elucidating truthfulness through Kashani's intellectual framework, this research establishes a coherent understanding of his mystical system. It examines the lexical and semantic dimensions of truthfulness and explores its role in Sufi theory and practice. Explaining the position of truthfulness in Sufi culture provides a suitable foundation for discussing the subject within the broader field of religious literature.

2. Research Method

This study employs a descriptive-analytical methodology based on library research. It first reexamines truthfulness within the framework of the Qur'an and *Nahj al-Balagha*, and then engages with mystical sources to clarify Kashani's multidimensional understanding of truthfulness. The analysis relies on qualitative content analysis: propositions related to truthfulness in *Mesbah al-Hidayah* are extracted, categorized, and examined through three dimensions, intention, speech and action. Given the general and discursive style of classical writings, the study also evaluates the internal coherence of Kashani's ideas by referencing Qur'anic and traditional evidence. This approach enables a systematic understanding of truthfulness as both a moral virtue and a spiritual principle in Islamic thought.

3. Results

The word truthfulness (*al-ṣidq*) is repeated 10 times in the Quran. Its derivatives, such as "the truthful" (*ṣādiqīn*), "the sincerely truthful" (*ṣiddīqīn*), "the truthful ones" (*ṣādiqūn*), "the truthful women" (*al-ṣādiqāt*), and others, appear 145 times. Altogether, the concept of truthfulness is used 155 times in the Quran. In the Holy Quran, the concept of truthfulness is presented as one of the most fundamental moral and existential values across individual and social dimensions, including intention, speech, and action. The Quran emphasizes the central role of truthfulness in the conduct of prophets and sincere believers and presents it not only as a moral virtue but

also as a criterion for evaluating faith and closeness to God. Nahj al-Balagha, as a treasury of wisdom and a primary source of Alid thought, analyzes the concept of truthfulness in deeper dimensions than mere outward honesty. Imam Ali (peace be upon him) regards truthfulness not only as a moral virtue but as the “essence of faith” and the “foundation of religion”. He connects truthfulness with sincerity, justice, and piety in an inseparable relationship.

In Islamic mysticism, the concept of truthfulness is defined beyond outward honesty and is considered a “state of existential reality” and a “condition of spiritual wayfaring”. Great mystics such as Ghazali and Qushayri have analyzed truthfulness in relation to concepts such as sincerity, monotheism, and liberation from the commands of the lower self. Kashani defines truthfulness as follows: “Truthfulness is a firm virtue in the human soul that requires harmony between the outward and inward, and correspondence between the inner secret and outward expression. One’s words must match one’s intentions, and one’s actions must correspond to one’s inner state, such that a person appears as they truly are, though it is not necessary that they appear exactly as they are”, In explaining the concept of truthfulness, Kashani considers it more than a temporary moral quality and defines it as a “firm virtue within the human soul”. From his perspective, truthfulness is realized only when it becomes an essential quality rooted in a person’s inner being and maintains its stability when confronted with various trials. Truthfulness in behavior, which represents the highest level of truthfulness in Kashani’s intellectual system, emphasizes complete harmony between external actions and internal states beyond the alignment of intention and speech. Kashani presents a hierarchical system in which truthfulness in behavior depends on prior conditions, namely, the firmness of truthfulness in the soul and truthfulness in intention and speech. Kashani also, in explaining the existential relationship between truthfulness and prophethood, attributes a status to truthfulness beyond a moral virtue and regards it as a necessary condition for the emergence of prophethood in the world.

4. Discussion and Conclusion

The analysis of the concept of truthfulness in the intellectual system of Ezz al-Din Mahmoud Kashani in *Misbah al-Hidayah* shows that he defines truthfulness not merely as a moral virtue but as an existential reality within the process of spiritual wayfaring and the path toward closeness to God. Kashani presents a hierarchical system based on four conditions, firmness in truthfulness, truthfulness in intention, truthfulness in speech, and truthfulness in behavior—where each level of truthfulness serves as the foundation for the next. This perspective emphasizes deep harmony between inner state and outward action and introduces truthfulness as a central principle for achieving individual and social justice. Regarding the relationship between truthfulness and other concepts, Kashani regards prophethood as the highest manifestation of truthfulness and, citing verse 69 of Surah An-Nisa, considers truthfulness the basis for the emergence of prophetic missions. On the other hand, he views artificiality and pretense (*takalluf*) as contrary to truthfulness because such behavior is rooted in the inconsistency between intention and action. However, in cases such as mystical ecstasy (*wajd*), if the seeker’s intention aligns with the divine goal, even outwardly artificial actions may be regarded as instances of truthfulness.

تحلیل مفهوم «صدق» در مصباح‌الهدایه کاشانی

امیر جودوی^{۱*}، حسین جودوی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۰۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۰۴

چکیده

این مقاله به بررسی مفهوم صدق از دیدگاه عزالدین محمود کاشانی، عارف نامدار سده‌های هفتم و هشتم هجری قمری، می‌پردازد. کاشانی در فصل هشتم کتاب *مصباح‌الهدایه* و *مفتاح‌الکفایه*، صدق را به‌مثابه محوری اخلاقی- عرفانی تحلیل کرده و با استناد به احادیث نبوی و آراء اندیشمندان پیشین، تأثیرات عمیق آن در سلوک روحانی را تبیین نموده است. این پژوهش با روش توصیفی- تحلیلی و با تکیه بر مطالعات کتابخانه‌ای، نخست به بازخوانی صدق در چارچوب قرآن کریم و *نهج‌البلاغه* پرداخته سپس به منابع عرفانی مراجعه داشته و با نگاهی جزءنگر، در تبیین آراء کاشانی از زوایای مختلف، در باب صدق کوشیده است. مطابقت میان صدق از منظر شریعت (قرآن و عترت) با طریقت (عرفان؛ اختصاصاً کاشانی) از مهم‌ترین رویکردهای این پژوهش است. روش تحقیق این مقاله مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی است که در آن، گزاره‌های مرتبط با صدق در *مصباح‌الهدایه* استخراج، دسته‌بندی و با تمرکز بر سه محور «نیّت»، «گفتار» و «رفتار» بررسی شده‌اند. همچنین، با توجه به کلی‌گویی و پراکندگی مباحث در سبک نگارش عصر کهن، تلاش شده است با استناد به شواهد قرآنی و روایی، انسجام نظری آراء کاشانی واکاوی گردد. یافته‌ها نشان می‌دهد که کاشانی صدق را نه تنها به‌عنوان فضیلتی اخلاقی، بلکه به‌مثابه حقیقتی وجودی در نظر می‌گیرد که در سطوح فردی و اجتماعی، موجب تقرب به خداوند و تحقق عدالت می‌شود. بررسی تطبیقی دیدگاه‌های کاشانی با منابعی چون قرآن و *نهج‌البلاغه*، حاکی از تفاوت و هم‌سویی او با مبانی دینی شیعی در تعریف صدق است. این پژوهش در نهایت، جایگاه انسان صادق از منظر کاشانی را در تکامل گفتمان عرفانی مشخص می‌نماید.

کلیدواژه‌ها: صدق، *مصباح‌الهدایه*، کاشانی، عرفان، تحلیل تطبیقی.

۱- مقدمه

عزالدین محمود کاشانی (متوفی ۷۳۵ ق)، از عرفا و علمای برجسته قرن هفتم و هشتم هجری قمری، شاگرد نورالدین نطنزی از مشایخ سلسله سهروردیه، تألیفات ارزشمندی در حوزه عرفان و فقه بر جای گذاشته است. کتاب *مصباح‌الهدایه* و *مفتاح‌الکفایه*، که تحت تأثیر *عوارف‌المعارف* شیخ شهاب‌الدین سهروردی نگاشته شده، از دو جنبه محتوایی و تاریخی حائز اهمیت است: نخست، به‌عنوان متنی پایه در فقه عرفانی، به شرح مسائل شرعی مطابق مذهب شافعی و اصول اشعری می‌پردازد و دوم، به‌دلیل مصون ماندن از تحریفات تاریخی، به شکل اصیل در دسترس پژوهشگران قرار دارد. کاشانی در این اثر، با تبصری کم‌مانند در ادبیات، فلسفه، کلام و حدیث، مفاهیم عرفانی را در چارچوب سنت اسلامی بازتعریف می‌کند. «صدق» به‌عنوان یکی از کلیدی‌ترین مفاهیم در سه حوزه اخلاق، عرفان و حکمت، همواره جایگاهی ممتاز در اندیشه اسلامی داشته است. مسئله اصلی این پژوهش، واکاوی نظام‌مند مفهوم صدق از منظر کاشانی در کتاب *مصباح‌الهدایه* و سنجش تطبیقی آن با مبانی قرآنی و روایی، به‌ویژه *نهج‌البلاغه*، به‌عنوان دو منبع اساسی در گفتمان شیعی است. این پژوهش سه هدف اصلی را دنبال می‌کند:

۱) تبیین جایگاه صدق در منظومه عرفانی کاشانی و تحلیل مؤلفه‌های آن، ۲) بررسی تطبیقی آراء کاشانی با قرآن و *نهج‌البلاغه* به‌منظور کشف نقاط اشتراک و افتراق در تعریف صدق و ۳) ساختاردهی نظام‌مند به دیدگاه‌های کاشانی برای ارائه الگویی تحلیلی از مفهوم صدق در عرفان اسلام.

با توجه به جایگاه *مصباح‌الهدایه* به‌عنوان یکی از متون دست‌اول عرفان عملی و فقه شافعی و نیز غلبه کلی‌گویی و پراکنده‌نگاری در سبک نگارش متون کهن، این پژوهش از چند جهت ضرورت می‌یابد: ۱) پر کردن خلأ پژوهشی: تاکنون مطالعه نظام‌مند و تطبیقی بر مفهوم صدق در آثار کاشانی، به‌ویژه در تقاطع با منابع شیعی، کم‌تر مورد توجه قرار گرفته است. ۲) ابهام در تمایز «صدق» از مفاهیمی چون اخلاص، راست‌کرداری و وفاداری در متون عرفانی نیازمند واکاوی است. ۳) بررسی هم‌گرایی دیدگاه‌های یک عالم شافعی-اشعری با *نهج‌البلاغه*، گامی در جهت گفت‌وگوی بین‌مذهبی محسوب می‌شود.

۱-۱- پرسش‌های پژوهش

- ۱) کاشانی چگونه صدق را در نظام فکری خود تعریف می‌کند و چه سطوحی برای آن قائل است؟
- ۲) آراء کاشانی درباره صدق تا چه میزان با قرآن کریم، *نهج‌البلاغه* و برخی از منابع معتبر عرفانی هم‌سویی یا افتراق دارد؟
- ۳) چگونه می‌توان دیدگاه‌های پراکنده کاشانی در باب صدق را در یک ساختار طبقاتی منسجم ارائه داد؟

۱-۲- پیشینه پژوهش

درباره صدق از دریچه تفکر و اندیشه کاشانی، هیچ پژوهشی به صورت مستقل انجام نشده است. اما بعضی از پژوهش‌های مرتبط با صدق از منظر قرآن، روایات شیعه و عرفان اسلامی و مصباح‌الهدایه به شرح زیر است:

زهرا سادات هاشمی (۱۳۸۰) در پایان‌نامه صدق و کذب از دیدگاه قرآن، مفهوم صدق در قرآن را به صورت کامل و جامع مورد بررسی قرار داده و به ارتباط صدق با مسائلی همچون نبوت، ریا، نفاق و... پرداخته است. محمدحسین برومند، امیر جودوی و مهرداد عباسی (۱۳۸۴) در مقاله «بررسی صدق از دیدگاه قرآن»، به واکاوی مفهوم صدق در قرآن پرداخته و آیات مرتبط با مفهوم صدق را به همراه تفاسیر مورد نظر، تبیین کرده است. صدق در نیت، صدق در گفتار و صدق در اعمال، به همراه انواع و اقسام هر یک از آن‌ها، از جمله مهم‌ترین مواردی است که به تفصیل مورد بحث واقع شده است. علی‌اکبر افراسیاب‌پور (۱۳۸۹) در مقاله «اخلاق در مصباح‌الهدایه» مفهوم راستی را همراه با مفاهیمی چون عقل، ایمان، توحید، ایثار و مانند آن در اثر مورد بحث، واکاوی کرده است. فاطمه میسمی (۱۳۸۹) در پایان‌نامه بازتاب مفهوم قرآنی صدق در نثر عرفانی فارسی از قرن چهارم تا قرن هفتم، به بازتاب صدق در قرآن و همچنین جایگاه صدق در عرفان اسلامی پرداخته است. صدق در نیت و صدق در عمل و همچنین رابطه صدق با اخلاص و انبیاء، از دیگر مواردی است که بررسی شده است. تقی اجیه و نفیسه آقاخانی (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی تطبیقی متن مصباح‌الهدایه کاشانی با نهج‌البلاغه بر پایه نظریه بینامتنیت ژنت» به تأثیرپذیری کاشانی از نهج‌البلاغه به مثابه ابرمتن، مطابق با نظریه ژرار ژنت پرداخته‌اند. در این پژوهش، با تشریح صدق از دریچه اندیشه کاشانی، چهارچوبی مشخص از نظام فکری و عرفانی وی به دست آمده است؛ صدق در عرفان اسلامی، مشخصاً از گذرگاه کاشانی نگریسته و مشتقات لفظی و معنوی صدق بررسی شده است. تبیین جایگاه صدق در فرهنگ و آیین صوفیانه، محمل مناسبی برای این پژوهش فراهم آورده است تا در حوزه ادبیات آیینی مورد بحث قرار گیرد.

۲-۲- صدق از منظر منابع مهم اسلامی

۱-۲- صدق از منظر قرآن کریم

تعبیر «الصدق» در قرآن ۱۰ مرتبه تکرار شده است، همچنین مشتقات آن از قبیل «صادقین، صدیقین، صادقون، الصادقات و مانند آن» ۱۴۵ بار و مجموعاً ۱۵۵ مرتبه به کار رفته است (عبدالباقی، ۱۳۷۲: ۵۱۶-۵۱۳). در قرآن کریم، مفهوم «صدق» به عنوان یکی از بنیادی‌ترین ارزش‌های اخلاقی و وجودی، در لایه‌های مختلف فردی و اجتماعی، نیتی، گفتاری و عملی تبیین شده است. قرآن با تکیه بر جایگاه محوری صدق در سیره انبیا و مؤمنان راستین، آن را نه تنها فضیلتی اخلاقی، بلکه معیاری برای سنجش ایمان و تقرب به خداوند معرفی

می‌کند. بررسی آیات قرآن نشان می‌دهد که صدق در منظومه قرآنی به صدق خبری و مخبری تقسیم می‌شود: الف- صدق خبری؛ این نوع از صدق، مستقل از نیت و هدف گوینده آن مطرح است و با مفهوم راست‌گویی و دروغ‌گویی و نیز ارزش‌گذاری صحیح و غلط بر روی گزاره‌ها قابل انطباق است. در بررسی این نوع صدق، تطابق اخبار و اقوال با امر واقع و نیز حقیقت نزد خداوند سنجیده شده، در مورد اتصاف گزاره‌ها به صدق یا کذب سخن گفته شده است. ب- صدق مخبری؛ در این نوع، صدق معنای رفتاری به خود می‌گیرد؛ چنان‌که به مفاهیمی نظیر ایمان، تقوا و وفای به عهد نزدیک می‌شود؛ به بیانی دیگر، صدق در این معنا پیش از آن‌که به صدق و کذب گزاره‌ها از جهت تطابق با واقعیت پردازد، به نیت و اهداف انسان‌ها در برخورد با یکدیگر مربوط می‌شود. دیگرانی از جمله میبدی به صدق در نیت (اخلاص)، صدق در گفتار (راست‌گویی) و صدق در عمل (هماهنگی ظاهر و باطن) اشاره کرده‌اند. وی در وصف راست‌گویان و راست‌روان و راست‌کاران می‌گوید: «در دل با صدق اعتقادند و در زبان با صدق گفتارند و در ارکان با صدق کردارند» (میبدی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۴۶).

۱-۲-۱- صدق در نیت

قرآن کریم، نیت خالصانه را شرط اساسی در عبادت می‌داند و آن را در گرو دوری از غیر خدا حتی خود و ریا و تظاهر معرفی می‌کند. آیاتی چون «وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ» (و فرمان نیافته بودند جز اینکه خدا را پرستند، درحالی‌که به توحید گرائیده‌اند، دین خود را برای او خالص کرده‌اند)، (قرآن، بینه: ۵) بر این حقیقت تأکید دارند که عبادت و هر کنش انسانی، فقط در پرتو اخلاص (صدق نیت) معنا می‌یابد. در آیه ۷ و ۸ سوره احزاب نیز آمده است: «وَ إِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَ مِنْ نُوحٍ وَ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى وَ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَ أَخَذْنَا مِنْهُم مِيثَاقًا غَلِيظًا * لَيْسَ أَلِ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ...» (و [یاد کن] هنگامی را که از پیامبران پیمان گرفتیم، و از تو و از نوح و ابراهیم و موسی و عیسی پسر مریم، و از [همه] آنان پیمانی استوار گرفتیم تا راستان را از صدقشان باز پرسد...؛ این آیات، پیامبران را به عنوان مصدیق‌اعلای «صادقین» معرفی می‌کند که صدقشان در نیت و عمل، الگویی برای بشریت است. نکته کلیدی این جاست که قرآن، صدق در نیت را نه تنها شرط قبولی اعمال، بلکه جوهره هویت مؤمن می‌داند.

۲-۱-۲- صدق در گفتار

قرآن کریم، صدق در گفتار را نشانه بارز تقوا و ایمان برمی‌شمرد و آن را از ویژگی‌های مؤمنان راستین می‌داند. در آیه ۷۰ سوره احزاب، خطاب به مؤمنان آمده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا» (ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از خدا پروا دارید و سخنی استوار گوید) که «قول سدید» به معنای گفتاری استوار، راست و خالی از هرگونه انحراف است. همچنین، در آیه ۱۱۹ سوره توبه، خداوند دستور می‌دهد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ» (ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از خدا پروا کنید و با

راستان باشید) که همراهی با صادقان را راهی برای تقوا و نجات از فتنه‌ها معرفی می‌کند. این آیات نشان می‌دهند که راست‌گویی در قرآن، فقط یک توصیه اخلاقی نیست، بلکه تجلی عینی ایمان و عاملی برای استحکام روابط اجتماعی است.

۳-۱-۲- صدق در عمل

قرآن کریم، صدق در عمل را به‌عنوان هم‌خوانی رفتار بیرونی با اعتقادات باطنی تعریف می‌کند و آن را شرط تحقق عدالت و تقرب به خداوند می‌داند. در آیه ۱۷۷ سوره بقره، مؤمنان صادق این‌گونه توصیف شده‌اند: «لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ» (نیکوکاری آن نیست که روی خود را به‌سوی مشرق و [یا] مغرب بگردانید، بلکه نیکی آن است که کسی به خدا و روز بازپسین و فرشتگان و کتاب [آسمانی] و پیامبران ایمان آورد، و مال [خود] را با وجود دوست داشتنش، به خویشاوندان و یتیمان و بینویان و در راه‌ماندگان و گدایان و در [راه آزاد کردن] بندگان بدهد و نماز را برپای دارد و زکات را بدهد و آنان که چون عهد بندند، به عهد خود وفادارند؛ و در سختی و زیان، و به هنگام جنگ شکیبایند؛ آنان‌اند کسانی که راست گفته‌اند، و آنان همان پرهیزگارانند). این آیه به‌وضوح نشان می‌دهد که «صدق» فراتر از انجام ظاهری است و شامل ایمان قلبی، انفاق از محبوب‌ترین دارایی‌ها و پایبندی به عهد و پیمان‌ها می‌شود. همچنین، آیه «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ» (و در نیکوکاری و پرهیزگاری با یکدیگر همکاری کنید) (قرآن، مائده: ۲) بر همکاری در راستای صدق عملی تأکید دارد.

۲-۲-۲- صدق از منظر نهج البلاغه

نهج‌البلاغه، به‌عنوان گنجینه حکمت و مرجع اندیشه علوی، مفهوم «صدق» را در ابعاد عمیق‌تر از صرف راست‌گویی ظاهری تحلیل می‌کند. حضرت علی (ع) صدق را نه تنها فضیلتی اخلاقی، بلکه «جوهر ایمان» و «محور دین» می‌داند و آن را در پیوندی ناگسستنی با اخلاص، عدالت و تقوا قرار می‌دهد. در این بخش، با استناد به خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های منسوب به امیرالمؤمنین (ع)، ابعاد صدق، خلاصه‌وار بررسی می‌شود.

۱-۲-۲- صدق در گفتار

امام علی (ع) در جایگاه رهبری دینی و سیاسی، همواره بر لزوم راست‌گویی به‌عنوان شاخصه اصلی شخصیت مؤمن تأکید کرده‌اند. ایشان می‌فرمایند: «جَانِبُوا الْكُذْبَ فَإِنَّهُ مُجَانِبٌ لِلْإِيمَانِ؛ الصَّادِقُ عَلَى شَفَا مَنْجَاهٍ وَكَرَامَةٍ، وَالْكَاذِبُ عَلَى شَرَفٍ مَهْوَاهُ وَ مَهَانَةٌ» (نهج‌البلاغه، خطبه ۸۶). این بیان، دروغ را نه تنها نقض اخلاق، بلکه عاملی برای سست شدن پایه‌های ایمان معرفی می‌کند. از نگاه امام (ع)، صدق در گفتار، فرد را به کرامت

می‌رساند که در فلسفه اسلامی، نشانه تقرب به خداست. در مقابل، دروغ‌گویی به مهانت (خواری) می‌انجامد که بازتاب دوری از حقیقت الهی است. این نگاه، هم‌سو با آیه قرآنی «اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ» صدق را راهی برای تقوا و هم‌نشینی با حقیقت می‌داند.

۲-۲-۲- هم‌هنگی زبان حال و قال

یکی از مفاهیم کلیدی در نهج‌البلاغه، هم‌هنگی میان «زبان حال» (رفتار و نیت) و «زبان قال» (گفتار) است. حضرت علی (ع) در این زمینه می‌فرماید: «ثُمَّ أَيُّهَا النَّاسُ! إِيَّاكُمْ وَتَهْزِيعَ الْأَخْلَاقِ وَتَضْرِيحَهَا، وَاجْعَلُوا اللِّسَانَ وَاحِدًا» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۹۲). این سخن بر آن است که صدق واقعی، فقط در هم‌هنگی میان نیت درونی (زبان حال) و گفتار و رفتار بیرونی (زبان قال) محقق می‌شود. عبدالواحد آمدی تمیمی (۱۴۲۲ ق: ۳۵) نیز در شرح این مفهوم می‌نویسد: «هر انسانی با دو زبان سر و کار دارد: زبان حال و زبان قال و اصل صدق، تطابق زبان حال و زبان قال است؛» به عبارت دیگر، صدق در نگاه علوی، فراتر از راست‌گویی زبانی است و «صدق وجودی» را می‌طلبد که در آن، نه تنها هیچ تعارضی میان ظاهر و باطن انسان وجود ندارد، بلکه باطن انسان از ظاهر او بهتر است. این ایده، بازتاب آیه قرآنی «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ» (ای کسانی که ایمان آورده‌اید! چرا چیزی می‌گویید که انجام نمی‌دهید؟) (قرآن، صف: ۲) است که نفاق را محکوم می‌کند.

۲-۲-۳- صدق به مثابه بنیان ایمان و دین

امیرالمؤمنین (ع)، صدق را ریشه ایمان و جوهره دین می‌داند و در حدیثی مشهور می‌فرماید: «الصِّدْقُ رَأْسُ الْإِيمَانِ وَزَيْنُ الْإِنْسَانِ». (آمدی تمیمی، ۱۴۲۲ ق: ۳۴۷). ایشان در جای دیگری تصریح می‌کنند: «الصِّدْقُ رَأْسُ الدِّينِ» (خوانساری، ۱۳۶۰: ۱۳۹). این تعبیر نشان می‌دهد که از منظر امام (ع)، صدق فقط فضیلت اخلاقی نیست، بلکه «حقیقت وجودی» است که ایمان بدون آن سست و ناپایدار می‌شود. حتی در جهاد، که اوج تجلی ایمان است، امام (ع) به اهمیت نیت صادقانه توجه می‌دهند. غزالی در *احیاء علوم‌الدین* نقل می‌کند که حضرت علی (ع) در شرح دودلی خود در کشتن عمرو بن عبدود (در جنگ خندق) پس از این‌که بر صورت ایشان خدو انداخت، فرمودند: «خشمگین شدم، ترسیدم که برای خدای تعالی نکشته باشم» (غزالی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۵۱۷) و مولانا کمال اخلاص را در وجود علی (ع) می‌داند:

از علی آموز اخلاص عمل شیر حق را دان مطهر از دغل

(مولوی، ۱۳۹۰: ۱۰۶۰)

۲-۲-۴- صدق و تقابل با ریا

امام علی (ع) در تمایز میان صدق و ریا، به نشانه‌های ریاکاران اشاره می‌کنند. امام صادق (ع) به نقل از ایشان می‌فرماید: «ریاکار سه نشانه دارد: هنگامی که مردم او را ببینند، نشاط پیدا می‌کند؛ در خلوت، سستی می‌ورزد و دوست دارد در همه امور از او ستایش کنند» (ابن‌بابویه، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۶۰). این بیان، تضاد بنیادین میان صدق و ریا را نشان می‌دهد:

صادقان، حتی در خلوت و زمانی که کسی نظاره‌گر نیست، استوارند، اما ریاکاران فقط در حضور دیگران به ظاهرسازی می‌پردازند. امام علی (ع) در حکمتی دیگر، ایمان را در گرو ترجیح صدق زیان‌بار بر دروغ سودمند می‌داند: «عَلَامَةُ الْإِيمَانِ أَنْ تُؤْتِرَ الصَّدَقَ حَيْثُ يَضُرُّكَ عَلَى الْكُذْبِ حَيْثُ يَنْفَعُكَ» (نهج البلاغه، حکمت ۷۶) این نگاه، هم‌سو با آیه «وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ» (و حق را به باطل درنیامیزید) (قرآن، بقره: ۴۲) است که بر پاک‌دلی و اجتناب از هرگونه آمیختگی حق و باطل تأکید دارد.

۲-۳-۲- صدق در منابع مشهور عرفانی

مفهوم «صدق» در عرفان اسلامی، فراتر از راست‌گویی ظاهری، به‌عنوان «حقیقت وجودی» و «شرط سلوک روحانی» تبیین شده است. عرفای بزرگی چون غزالی و قشیری، صدق را در پیوند با مفاهیمی چون اخلاص، توحید و تجرد از نفس اماره تحلیل کرده‌اند. در این بخش، با تمرکز بر آراء خواجه عبدالله انصاری، غزالی و ابوالقاسم قشیری، ابعاد عرفانی صدق بررسی می‌شود.

۱-۲-۳- مراتب سه‌گانه صدق

از منظر خواجه عبدالله انصاری، صدق سه درجه دارد: درجه نخست، آن است که قصد و نیت بنده صادق باشد و این است که قلب بنده کاملاً به‌سوی حق تعالی متوجه باشد. درجه دوم، آن است که بنده، زندگی و حیات را جز برای خدمت و عبادت به پروردگار نخواهد. درجه سوم، آن است که بنده در معرفت و شناخت صدق، صادق باشد. یعنی شناختی که از صدق دارد با واقع مطابق افتد. (عبدالرزاق کاشی، ۱۳۷۹: ۱۲۶-۱۲۳)

خواجه عبدالله انصاری با ارائه سلسله‌مراتبی منسجم برای «صدق»، عمق نگاه عرفانی-اخلاقی خود را به این مفهوم بنیادین آشکار می‌کند. تحلیل این مراتب سه‌گانه نشان‌دهنده سیر تکاملی از نیت تا وجود و معرفت است؛ درجه نخست (صدق نیت): پایه‌ای‌ترین سطح، معطوف به خلوص نیت و یکسوسازی دل به‌سوی حقیقت متعالی است. این مرحله، شرط ضروری هر حرکت اخلاقی است و بر اصالت درونی تأکید دارد. درجه دوم (صدق وجود): تحول از نیت به کلیت حیات. اینجا صدق از قصد فراتر رفته، به «جهت‌گیری وجودی» تبدیل می‌شود؛ جایی که زندگی فقط در مسیر عبادت و خدمت معنا می‌یابد. درجه سوم (صدق معرفت): والاترین مرتبه، مبتنی بر هم‌نشینی شناخت با واقعیت غایی است. اینجا «شناخت صدق» خود موضوع آزمون صداقت قرار می‌گیرد و بر هم‌خوانی معرفت بشری با حقیقت مطلق تأکید دارد. انصاری با این طبقه‌بندی، صدق را از فضیلتی فردی به مسیری تحولی ارتقا می‌دهد: از پاکسازی نیت (تصفیه باطن) تا تبلور آن در تمامیت حیات (تحقق بیرونی) و سرانجام دستیابی به شناختی بی‌آلایش از حقیقت (تعالی معنوی).

۲-۳-۲- صدق به‌مثابه اخلاص در توحید

غزالی در احیاء علوم‌الدین، صدق را در گرو نیت خالصانه و یکتاپرستی می‌داند و می‌نویسد:

«معنی صدق آن است که تو را مقصودی جز خدای و معبودی غیر او نباشد و کسی که هوای خود را خدای سازد، از صدق در توحید دور بود و کار او در نفس خود با خطر باشد» (غزالی، ۱۳۸۶: ۹۳۱). این تعریف، صدق را «تجلی توحید عملی» معرفی می‌کند که در آن، هیچ هدفی جز رضای الهی و هیچ معبودی جز خداوند وجود ندارد. غزالی هشدار می‌دهد که اگر انسان، هوای نفس را جایگزین خدا کند، حتی اگر در ظاهر عبادت کند، از صدق در توحید دور است. این نگاه، هم‌سو با آیه قرآنی «أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ» (آگاه باشید: آیین پاک از آن خداست) (قرآن، زمر: ۳) است که اخلاص را جوهر دین می‌داند. از دید غزالی، خطر اصلی در «خداسازی نفس» نهفته است؛ یعنی زمانی که انسان، امیال خود را محور تصمیماتش قرار دهد و آنها را مقدس جلوه دهد.

۳-۲- ویژگی‌های انسان صادق

قشیری (۱۳۹۱: ۳۲۸) در رساله قشیریه، با استناد به سخن ابوسلمان دارانی، ویژگی‌های انسان صادق را برمی‌شمرد: «اگر صادق خواهد که آنچه در دل وی است صفت کند، زبانش را بر آن نگیرد» این سخن نشان می‌دهد که انسان صادق، برخلاف آدم ریاکار که فضایلش را بزرگ می‌نمایاند حتی از بیان بخشی از حسنات درونی خود نیز خودداری می‌کند. قشیری این رفتار را نه از سر تکلف، بلکه نشانه «عظمت اخلاقی» می‌داند؛ چراکه حسنات صادقان چنان گسترده است که بیان آنها در قالب الفاظ ممکن نیست. وی در ادامه، سه ویژگی کلیدی صادقان را بیان می‌کند: «و گفته‌اند صادق را سه چیز بود: حلاوت و هیبت و نیکویی» (همان: ۳۳۰). حلاوت، اشاره به جذابیت روحانی دارد که نتیجه شیرینی ایمان و انس با حق است. هیبت، بازتاب وقار و عظمتی است که از خلوص نیت و دوری از تظاهر پدید می‌آید و نیکویی، تجلی اعمال صالحی است که از هماهنگی نیت و عمل سرچشمه می‌گیرد؛ این سه ویژگی، انسان صادق را به الگویی تبدیل می‌کند که هم در باطن نورانی است و هم در ظاهر مؤثر.

۴-۲- صدق به عنوان مراتب روحانی

قشیری، جایگاه صدق را در سلسله مراتب عرفانی، پس از نبوت قرار می‌دهد و می‌نویسد: «صدق دوم درجه [است از] نبوت. چنانکه خدای تبارک و تعالی می‌گوید: «فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصَّادِقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ» (همان: ۳۲۷-۳۲۸). آیه ۶۹ سوره نساء، صدیقان را در کنار پیامبران و شهدا و صالحین قرار می‌دهد و نشان می‌دهد که صدق، مقامی نزدیک به نبوت است. از نگاه قشیری، صدیقان کسانی هستند که پیش از دریافت وحی، به حقیقت ایمان دست یافته‌اند و نفس خود را از آلودگی‌ها پاک کرده‌اند. این تفسیر، با روایت قرآنی از حضرت ابراهیم (ع) با عنوان «صدیق» هم‌خوانی دارد که نشان می‌دهد صدق، زمینه پذیرش رسالت است. در نگاه شیعی به آیه ۶۹ سوره نساء با توجه به آیه ۱۲۴ سوره بقره و اعطای امامت به ابراهیم (ع) بعد از نبوت، مسیر رشد و تعالی تاریخی از پایین‌ترین درجه به سوی بالاترین و نهایتاً صالحین است و صدیق یکی از

اوصاف علی (ع) است، چنان‌که «شهداء» با توجه به آیه ۱۴۳ سوره بقره، به معنی اسوه و منطبق بر امامان شیعه (ع) است و صالحین به وراثت زمین و حکومت ابا صالح‌المهدی (عج) اشاره دارد.

۵-۳-۲- صدق در تقابل سود و زیان

قشیری در تبیین پارادوکس‌های عرفانی صدق، توصیه‌ای کلیدی ارائه می‌دهد: «بر تو بادا به صدق هر جا که ترسی زیان تو در آن باشد، که [آن تو را سود دارد] و بپرهیز از دروغ، هر جا که طمع داری که تو را سود خواهد داشت، [که] آن تو را زیان دارد» (همان: ۳۳۲). این سخن، مبتنی بر نگرش قرآنی آیه ۲۱۶ بقره، «عَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ» است که بر حکمت پنهان الهی در پشت زیان‌های ظاهری تأکید دارد. از دید عرفانی، صداقت حتی در موقعیت‌های به‌ظاهر زیان‌بار، موجب تقرب به خدا و نجات اخروی می‌شود، درحالی‌که دروغ سودمند، انسان را از حقیقت دور می‌سازد. این جدای از بحث تقیه در نگاه شیعه است که مبنای قرآنی و روایی دارد، زیرا در نگاه شیعی کسی که تقیه نمی‌کند، اصلاً دین ندارد.

۳- صدق از منظر کاشانی

کاشانی (۱۳۸۹: ۵۰۴) «صدق» را این‌گونه تعریف می‌کند: «مراد از صدق فضیلتی است راسخ در نفس آدمی که اقتضای توافق ظاهر و باطن، تطابق سرّ و علانیّه او کند. اقوالش موافق نیت باشند و افعال مطابق احوال. آن‌چنان‌که نماید، باشد و لازم نبود که آن‌چنان‌که باشد، نماید». چنان‌که گفتیم این مرتبه ادنی است. مرتبه اعلیٰ بهتر بودن باطن از ظاهر است.

۱-۳-۱- شروط برخورداری از صدق از منظر کاشانی

۱-۱-۳- راسخ بودن در صدق

کاشانی در تبیین مفهوم «صدق»، آن را فراتر از یک صفت اخلاقی گذرا و به‌مثابه «فضیلتی راسخ در نفس انسان» تحلیل می‌کند. از دیدگاه او، صدق زمانی محقق می‌شود که به‌صورت جوهری در اعماق وجود فرد نهادینه شده باشد و در مواجهه با آزمون‌های گوناگون، ثبات خود را حفظ کند. او در تعریف صدق می‌نویسد:

مراد از صدق فضیلتی است راسخ در نفس آدمی». (همانجا) تعبیر «راسخ» در این تعریف، از ریشه قرآنی «رَسَخَ» گرفته شده که به معنای استقرار، ثبات و نفوذ در اعماق است. از نگاه کاشانی، صدق نیز همچون ایمان، باید به مرحله‌ای برسد که هیچ عاملی نتواند آن را متزلزل کند. این نگاه، با تعبیر قرآنی آیه ۷ سوره آل‌عمران، «الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ» هم‌سوست که بر استواری در دانش الهی تأکید دارد. در قرآن آمده است: «وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ» (و چون [به داوری یا شهادت] سخن گویند دادگری کنید، هر چند [در باره] خویشاوند [شما] باشد) (قرآن، انعام: ۱۵۲) ممکن است فردی بر مطلب

حقی سوگند یاد کند و در باطن نیز به آن اعتقاد داشته باشد، اما به دلایلی نتواند بر قولش وفادار بماند. این فرد در قرآن کریم، کاذب نامیده شده است (برومند و دیگران، ۱۳۸۴: ۱۵)

صدق واقعی فقط با عمل هماهنگ با اعتقاد تحقق می‌یابد. حتی اگر فردی در لحظه‌ای خاص به حقیقت باور داشته باشد، اما در عمل از آن عدول کند، صدق او ناقص و در خطر تبدیل شدن به «کذب» است.

عدم ثبات در صدق، فرد را به ورطه کذب یا حتی نفاق می‌کشاند. با استناد به آیه «فَأَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فِي قُلُوبِهِمْ» (در دل‌هایشان پیامدهای نفاق را باقی گذارد) (قرآن، توبه: ۷۷) تزلزل در صداقت، موجب پیدایش ریشه نفاق در قلب می‌شود. برای نمونه، فردی که در شرایط آسان راست‌گو است، اما تحت فشار اجتماعی (غیر از تقیه) یا ترس از زیان مادی، به دروغ متوسل می‌شود، نشان می‌دهد که صدق او «راسخ» نبوده است. در منظومه فکری کاشانی، «راسخ‌بودن صدق» با مفهوم عرفانی «یقین» (قطعیت ایمانی) گره خورده است. او معتقد است که فقط با رسیدن به مراحل بالای یقین - شامل علم‌الیقین، عین‌الیقین و حق‌الیقین - می‌توان صدق را در نفس راسخ کرد. این ایده، برگرفته از آیه ۹۹ سوره حجر، «وَأَعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ» است که عبادت را تا رسیدن به یقین ضروری می‌داند، البته بعضی یقین را به مرگ تفسیر کرده‌اند تا لزوم اباحه پیش نیاید (طبرسی، ۱۴۱۲ ق، ج ۲: ۲۷۵)؛ به عبارت دیگر، صدق راسخ، محصول سلوکی است که در آن، سالک با پالایش نفس از تردیدها و وابستگی‌های دنیوی، به مرحله‌ای می‌رسد که حقیقت، جزئی از هویت او می‌شود. این نگاه، با تعریف غزالی از صدق به‌عنوان «خلوص نیت از هر شائبه غیرالهی» (غزالی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۲۰۳) هم‌سوئی دارد.

۲-۱-۳- صدق در نیت

«صدق در نیت» به‌عنوان بنیاد فضایل اخلاقی در اندیشه کاشانی، محور اصلی سلوک معنوی است. این مفهوم نه تنها به هماهنگی ظاهر و باطن انسان اشاره دارد، بلکه شرط اساسی پذیرش اعمال در نزد پروردگار است. کاشانی (۱۳۸۹: ۵۰۴) در مصباح‌الهدایه، صدق در نیت را «پاکی و راستی در بدایت هر عمل» معرفی می‌کند و آن را شرط بنیادین تحقق فضیلت صدق می‌داند: «بنیان و بدایت هر امری که بتوان فضیلت صدق را به آن اطلاق کرد، پاکی و صدق در نیت است».

۲-۱-۳-۱- نشانه‌های انسان صادق

کاشانی در مصباح‌الهدایه معیار شناسایی انسان صادق را چنین بیان می‌کند: «علامت صادق آن است که اگر تقدیراً سر او علانیت شود و خلق عالم به یکبار بر حال او مطلع شوند، متغیر و شرمسار نگردد» (همانجا). این گزاره دو ویژگی کلیدی دارد:

(۱) بی‌اعتنایی به داوری خلق: انسان صادق عمل را تنها برای رضای خدا انجام می‌دهد، نه برای نمایش یا ترس از قضاوت دیگران. پس اگرچه خلق او را داوری می‌کنند، اما این مورد قضاوت واقع‌شدن برای انسان صادق، فاقد اهمیت است.

۲) یکپارچگی وجودی: ترس از افشای نیات، نشانگر دوگانگی بین ظاهر و باطن است، درحالی که صدق این دوگانگی را نفی می‌کند.

امام صادق (ع) در تأیید این موضوع، از قول پیامبر (ص) می‌فرماید: «نیه المؤمن خیر من عملیه» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۸۴) این حدیث نشان می‌دهد نزد پروردگار، خلوص نیت حتی از خود عمل برتر است، چراکه عمل بدون نیت خالص، فاقد ارزش است.

کاشانی همچنین در رابطه با انسان صادق می‌گوید: «آن‌چنان‌که نماید باشد و لازم نبود آن‌چنان‌که باشد نماید. چه ممکن است که حقیقت اخلاص بر کتمان بعضی از احوال باعث شود» (کاشانی، ۱۳۸۹: ۵۰۴) منظور کاشانی این است که فرد واجد صدق، به‌حتم لازم است چیزی به غیر از آنچه نشان می‌دهد، نباشد، ولی لازم نیست مکارم اخلاقی خویش را نمایان سازد، زیرا حقیقت و کنه اخلاص بر انجام کافه اعمال انسان تنها در جهت رضای پروردگار استوار است.

۲-۱-۳- صدق و اخلاص

کاشانی با نقل‌قولی از جنید بغدادی، رابطه میان صدق و اخلاص را در قالب اصل و فرع تحلیل می‌کند:

«الصدق اصل و هو (متبوع) اول، والاخلاص فرع و هو تابع» (همان: ۵۰۵) از این منظر، صدق به‌عنوان «اصل» و بنیان فضایل، مقدم بر اخلاص است؛ چراکه اخلاص بدون صدق نیت، فاقد اعتبار است. همچنین میان مخلص (سالک مبتدی) و مخلص (کامل‌شده در اخلاص) تمایزی است آشکار:

مخلص: کسی است که در مسیر اخلاص گام نهاده، اما هنوز در معرض آفاتی مانند ریاست. مخلص: کسی که به مقام «صدیق» رسیده است؛ «هرگاه نفسی به کمال صدق متخلق گردد چنانکه ظاهر و باطن او با یکدیگر متساوی شوند، اسم صدیقی بر او افتد» (همانجا). صدیق یا مخلص، کسی است که نه‌تنها از ریا و تظاهر به دور است، بلکه تمام صفات ناپسند مانند کذب، نفاق و غش از وجودش زدوده شده و فضایل اخلاقی چون انصاف، وفا و امانت در او متبلور می‌شود.

از دیدگاه کاشانی، صدق در نیت تنها محدود به یک فضیلت اخلاقی نیست، بلکه به‌مثابه جوهره سلوک معنوی، تمام صفات نیک را در انسان شکوفا می‌کند و رذایل را از او می‌زداید. این مفهوم در اوج خود، در وجود معصومین (ع) متجلی شده است:

فروع اخلاق حسنه از وی منشعب گردد و اصول صفات ذمیمه از او منتزع شود و صدق حدیث در او پدید آید و کذب و افترا و بهتان برخیزد و انصاف روی نماید و دعوی متواری شود و وفا به‌جای اخلاف و عهد بایستد و وفاق به‌جای نفاق بنشیند و غش به صفا و خیانت به امانت مبدل گردد و حریت ثابت شود و تکلف برخیزد (همانجا).

کسانی که ظاهر و باطنشان یکسان و تمام اعمالشان برای رضای الهی است. بدین ترتیب، صدق در نیت نه‌تنها شرط قبولی اعمال، بلکه راهبردی اساسی برای نیل به مقام «صدیقین»

و «مخلصین» در منظومه عرفان مسلمین است.

۳-۱-۳- صدق در گفتار

کاشانی در تبیین مفهوم «صدق در گفتار»، فراتر از تعاریف ساده‌انگارانه راست‌گویی، به هماهنگی ژرف میان زبان و نیت درونی به‌عنوان جوهره اصلی صدق تأکید می‌کند. او در فصل هشتم مصباح‌الهدایه، با بیان اینکه «اقوالش موافق نیات باشند» (همان: ۵۰۴)، صدق را شرطی و جودی برای سلوک عرفانی معرفی می‌نماید. از دیدگاه کاشانی، صدق در گفتار صرفاً به معنای انطباق کلام با واقعیت‌های بیرونی نیست، بلکه هم‌سوئی زبان با حقیقت درونی گوینده را نیز در برمی‌گیرد.

۱-۳-۱-۳- نفاق به مثابه آفت صدق در گفتار

اگر سخنی مطابق واقع باشد، اما نیت گوینده آلوده به ریا، نفاق یا خودنمایی باشد، از منظر عرفانی فاقد ارزش اخلاقی است. این تحلیل، با آیه قرآنی «إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ» (قرآن، منافقون: ۱) هم‌سوست که شهادت منافقان بر رسالت پیامبر (ص) را به دلیل ناهم‌خوانی نیت و گفتار، دروغ می‌شمارد. با عنایت به این آیه مشخص است که صدق گفتاری، بدون صدق نیتی، ناممکن است. مستملی بخاری در شرح آیه فوق می‌نویسد: «چون تصدیق با این اقرار یار نبود، خدای عز و جل این صدق را کذب نام کرد، و صادقان را کاذبان خواند» (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۵: ۱۰۶). این گزاره، بر نقش محوری نیت در تعیین ارزش اخلاقی کلام تأکید دارد. مشخص است که حتی نیات پنهان، بر ماهیت گفتار اثرگذارند. بنابراین، سخنی که با نیتی آلوده بیان شود، هرچند ظاهراً صادقانه باشد، مصداق نفاق است.

۲-۳-۱-۳- صدق گفتاری به مثابه تجلی توحید در زبان

کاشانی صدق در گفتار را تجلی وحدت و جودی انسان در ساحت زبان می‌داند. او معتقد است زبان صادق، آینه‌ای از طهارت باطن است که در پرتو اخلاص و تقوا شکل می‌گیرد. این ایده با آیه ۱۷۰ احزاب، «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَفُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا» پیوند می‌خورد که صدق گفتار را در گرو تقوای الهی معرفی می‌کند. از این منظر، صدق تنها زمانی محقق می‌شود که زبان، بازتابی از قلبِ مُصَفَّاء و مُطَهَّر باشد.

۴-۳-۱-۳- صدق در رفتار

صدق در رفتار، به‌عنوان عالی‌ترین سطح تجلی صدق در منظومه فکری کاشانی، فراتر از هماهنگی نیت و گفتار، بر انسجام کامل میان کنش‌های بیرونی و احوال درونی تأکید دارد. کاشانی، با طرح یک نظام سلسله‌مراتبی، صدق در رفتار را وابسته به تحقق شروط پیشین (راسخ‌بودن در صدق، صدق در نیت و گفتار) می‌داند و تصریح می‌کند: «افعال مطابق احوال» (کاشانی، ۱۳۸۹: ۵۰۴) باشد. این تعریف، نشان‌دهنده دیدگاه جامع او در تبیین صدق به مثابه «حقیقتی و جودی» است که تنها در پرتو پالایش سطوح مختلف وجود

انسان محقق می‌شود. از منظر کاشانی، صدق در رفتار به معنای آن است که هر عملی که از انسان سر می‌زند، بی‌کم‌وکاست، بازتابی از حال درونی او باشد. به عبارت دیگر، فعل صادقانه، فعل فاقد تضاد بین ظاهر و باطن است. این تعریف، با تأکید قرآن بر مذمت نفاق هم‌سوئی کامل دارد؛ چنان‌که در آیه «وَإِذَا رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ وَإِنْ يَقُولُوا تَسْمَعُ لِقَوْلِهِمْ...» (چون آنان را ببینی هیكل‌هایشان تو را به تعجب وا می‌دارد و چون سخن گویند به گفتارشان گوش فرا می‌دهی...) (قرآن، منافقون: ۴)، منافقان با وجود ظاهری آراسته، به دلیل ناهم‌خوانی اعمال با باطن، محکوم می‌شوند. کاشانی با استناد به چنین آیاتی، نشان می‌دهد که صدق رفتاری، شرط ضروری برای نیل به عدالت و جودی است؛ عدالتی که در آن، ظاهر و باطن انسان در توازنی الهی قرار می‌گیرند.

۱-۴-۳- جایگاه اجتماعی صدق در رفتار

صدق در رفتار نمود ظاهری بیشتری دارد و بازتاب گسترده‌تری در جامعه ایجاد می‌کند. بنابراین، صدق بر مسئولیت مضاعف انسان صادق در حوزه عمومی تأکید می‌نماید. از دیدگاه کاشانی، کنش‌های صادقانه، به دلیل قابلیت رؤیت‌پذیری و اثرگذاری مستقیم بر روابط اجتماعی، نقشی محوری در تحقق عدالت اجتماعی ایفا می‌کنند. این نگاه، با روایت امام علی (ع) در نهج‌البلاغه که می‌فرماید: «النَّاسُ بِأَمْنَانِهِمْ أَشْبَهُ مِنْهُمْ بِأَبَائِهِمْ» (نهج‌البلاغه، حکمت ۴۲)، هم‌سو است؛ جایی که وفاداری به امانت (به‌عنوان مصداق صدق رفتاری)، مبنای اعتماد اجتماعی معرفی می‌شود. کاشانی با این استدلال، صدق را نه تنها فضیلتی فردی، بلکه پایه اخلاق جمعی می‌داند.

۲-۴-۳- ریا به مثابه آفت صدق در رفتار

کاشانی با هوشمندی به این نکته اشاره می‌کند که صدق در رفتار، همواره در معرض خطر ریاست. ریا از ماده «رأی» به این معنی است که شخصی کاری را با انگیزه جلب توجه مردم انجام دهد. (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۲: ۴۷۳) کاشانی با تعریف ریا به‌عنوان «اظهار خیر در نظر غیر» (کاشانی، ۱۳۸۹: ۵۰۴) از ریا به‌مثابه آفتی در کمین نام می‌برد. این تحلیل، با روایت پیامبر (ص) «هرکس نماز بخواند و ریا کند شرک ورزیده و هرکه روزه بگیرد و ریا کند شرک ورزیده و هرکه صدقه دهد و ریا کند شرک ورزیده» (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۴: ۲۵۶)، هماهنگی کامل دارد. این حدیث، نشان می‌دهد که ریا حتی اگر همراه با صدق ظاهری باشد، به دلیل آلودگی نیت، ارزش اخلاقی عمل را نابود می‌کند.

دیدگاه کاشانی در باب صدق رفتاری، مبتنی بر نگاهی نظام‌مند به سلوک عرفانی است. او با طرح چهار شرط «راسخ‌بودن»، «نیت»، «گفتار» و «رفتار»، تصریح می‌کند که تحقق صدق در هر سطح، زمینه لازم برای سطح بعدی را فراهم می‌سازد. به عبارت دیگر، «افعال مطابق احوال» تنها زمانی ممکن است که فرد پیش از آن، «راسخ‌بودن در صدق»، «نیت در صدق» و «گفتار هماهنگ با باطن» داشته باشد. این نگاه، بازتابی از آیه ۲ صف، «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ» است که بر ضرورت هم‌گرایی گفتار و عمل تأکید

می‌کند. کاشانی با این چارچوب، نشان می‌دهد که صدق رفتاری، فرآیندی تکاملی است که ریشه در پالایش تدریجی وجود انسان دارد. صدق در رفتار از دیدگاه کاشانی، اوج تجلی حقیقت وجودی انسان در ساحت عمل است. او با پیوند زدن این مفهوم به شروط پیشین آن را به مثابه فرآیندی تکاملی معرفی می‌کند که تنها در پرتو تهذیب نفس ممکن می‌شود.

۲-۳- رابطه صدق با مفاهیم مورد بحث از منظر کاشانی

در ابتدای مبحث صدق، از منظر کاشانی آمده است: «بدان که تحلی به حلیه صدق و تخلق بدان صفت از جمله مکارم اخلاق است» (کاشانی، ۱۳۸۹: ۵۰۴). کاشانی صدق را در زمره مکارم اخلاقی و آراسته شدن به زیور صدق را از جمله این مکارم دانسته است. کاشانی پس از مشخص کردن صدق به عنوان یکی از مکارم اخلاقی، در مرحله بعد بر اهمیت آن تأکید می‌کند؛ تا جایی که همه اخلاق و صفات نیک را زیرمجموعه صدق قرار می‌دهد: «پس بنای همه خیرات بر قاعده صدق بود و حقیقت صدق، اصلی است که فروع جمله اخلاق و احوال پسندیده از آن متفرع و منشعباند» (همانجا). کاشانی از قول پیامبر (ص) به حدیثی اشاره می‌کند که انسان را به صدق می‌خواند: «عَلَيْكُمْ بِالصِّدْقِ فَإِنَّهُ يَهْدِي إِلَى الْجَنَّةِ» (همان: ۱۵۰۴). پیامبر (ص) صدق را به منزله مسیر رسیدن به رستگاری و بهشت بیان می‌کند. تأکید بر «تحلی به حلیه صدق» و «تخلق بدان صفت» نشان می‌دهد که صدق برای کاشانی صرفاً یک رفتار ظاهری یا گفتار صادقانه نیست، بلکه آراستگی درونی و ملکه نفسانی است. این امر، صدق را به صفتی وجودی و هویتی تبدیل می‌کند که بر تمام جنبه‌های وجود آدمی (اعم از گفتار، رفتار و نیت) سایه می‌افکند. این نگرش عمیقاً با سنت اخلاق فضیلت‌محور اسلامی همسو است. کاشانی تنها به ذکر صدق به عنوان یکی از مکارم اخلاقی بسنده نمی‌کند، بلکه با جسارت نظری، آن را به اصل و بنیان کل نظام اخلاقی ارتقا می‌دهد. این بیان، حاکی از یک سلسله مراتب فضایل است که در آن صدق، جایگاه رفیع و مادرگونه دارد. سایر فضایل نیک (اخلاق و احوال پسندیده) نه هم‌تراز صدق، بلکه به عنوان شاخه‌ها و نتایج طبیعی آن در نظر گرفته می‌شوند.

۱-۲-۳- رابطه صدق و نبوت

کاشانی در تبیین رابطه وجودی «صدق» و «نبوت»، جایگاهی فراتر از یک فضیلت اخلاقی برای صدق قائل می‌شود و آن را شرط لازم برای ظهور نبوت در عالم می‌داند. او با بیان اینکه «صدق درجه ثانی نبوت است و همه سعادات دینی و دنیوی نتایج ازدواج صدق و نبوت‌اند» (همانجا)، نشان می‌دهد که صدق نه تنها مقامی نزدیک به نبوت است، بلکه زمینه‌ساز تحقق اهل هدایت در تاریخ بشریت به شمار می‌رود. این دیدگاه، ریشه در آیات قرآنی و سنت عرفانی دارد که صدق را به عنوان جوهره ارتباط انسان با عالم غیب معرفی می‌کنند.

۱-۲-۳-۱- صدق به مثابه بستر ظهور نبوت

کاشانی با تشبیه صدق به «حامل نطفه نبوت»، آن را عامل زایش و استمرار رسالت پیامبران

می‌داند. به تعبیر او، اگر صدق نبود، «نتیجهٔ ابناء غیب به حصول نبیوستی.» (همان) این گزاره، مبتنی بر نگاهی وجودشناختی است که صدق را پلی میان عالم غیب و شهادت می‌خواند. در واقع، صدق پیامبران در پذیرش وحی و ابلاغ بی‌کم‌وکاست آن، شرط اساسی برای تحقق نبوت است. این تحلیل با آیه «وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوِ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ» (و چون خبری [حاکمی] از ایمنی یا وحشت به آنان برسد، انتشارش دهند؛ و اگر آن را به پیامبر و اولیای امر خود ارجاع کنند قطعاً از میان آنان کسانی‌اند که [می‌توانند درست و نادرست] آن را دریابند) (قرآن، نساء: ۸۳)

۲-۱-۲-۳- صدیقان؛ هم‌طراز انبیا در سلسله مراتب عرفانی

کاشانی با الهام از آیه «وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ...» (نساء: ۶۹) (و کسانی که از خدا و پیامبر اطاعت کنند، در زمرة کسانی خواهند بود که خدا ایشان را گرامی داشته [یعنی] با پیامبران و راستان... اند.)، (قرآن، نساء: ۹) صدیقان را در جایگاهی نزدیک به انبیا قرار می‌دهد. این آیه که قشیری نیز در رسالهٔ قشیریه به آن استناد می‌کند (قشیری، ۱۳۹۱: ۳۲۸-۳۲۷)، نشان می‌دهد که صدیقان به‌عنوان وارثان انبیا، نقشی محوری در حفظ و تداوم حقایق دینی دارند. کاشانی با تکیه بر این آیه، صدق را نه تنها فضیلتی فردی، بلکه میراث نبوت در امت اسلامی می‌خواند. قشیری در رسالهٔ قشیریه صدق را «درجهٔ دوم نبوت» می‌نامد و با استناد به آیهٔ ۶۹ سورهٔ نساء، جایگاه صدیقان را در کنار انبیا ترسیم می‌کند (همان: ۳۲۷). کاشانی نیز با همین منطق، صدق را شرط لازم برای درک مقام نبوت می‌داند، اما با افزودن استعارهٔ «حامل نطفهٔ نبوت»، بر نقش فعال صدق در زایش رسالت تأکید می‌کند. این نگاه، نشان‌دهندهٔ اثرپذیری کاشانی از سنت عرفانی پیشین، همراه با نوآوری در تبیین رابطهٔ علی میان صدق و نبوت است. نکته‌ای که از منظر کاشانی، قشیری و هم‌قطاران‌ش مغفول مانده، دیدگاه شیعی دربارهٔ این آیه در ارتباط با فلسفهٔ تاریخ است؛ این آیه، در مقام بیان سیر تکاملی رهبری جامعه تا تحقق جامعهٔ ایدئال است. به تعبیر دیگر، در تاریخ امت‌ها این چهار رتبه به ترتیب مهم به اهم وجود دارد؛ (۱) النبیین، (۲) الصدیقین، (۳) الشهداء و (۴) الصالحین. بنابراین، از منظر تاریخی، صدیقین، هم‌طراز با انبیا نبوده و متأخر از آنان هدایت جامعه را در سطحی متعالی‌تر به‌عنوان «امامت» سکان‌داری می‌کنند. (جودوی و فقیهی، ۱۴۰۳: ۱۰۳-۹۸)

۲-۲-۳- رابطهٔ صدق و تکلف

تکلف در لغت به معنای خود را به رنج افکندن است و کاشانی دلیل منافات بین صدق و تکلف را این‌گونه بیان می‌کند: «میان صدق و تکلف از آن جهت منافات است که تکلف یا در قبول (قول) بود به زیادتی تواضع و تحبب و انفاق زاید بر قدر وسع و این معنی مابین صدق است و تکلف در جمیع احوال، قولاً و فعلاً مذموم است» (کاشانی، ۱۳۸۹: ۵۰۵). کاشانی تکلف را در قول و سخن، تملق و چرب‌زبانی و زیاده‌روی کردن در مدح و

ثنای طرف مقابل می‌داند و تکلف در فعل را نیز، زیاده‌تر جلوه دادن در دوست‌دار کسی بودن و تواضع و بخشش نسبت به آنچه که به میزان حقیقی در دل فرد است، تعریف می‌کند؛ هنگامی که صدق دور از همه زیادت‌ها و کاستی‌ها، نسبت به آنچه که در دل قرار دارد دانسته می‌شود، مسلماً در تعریف تکلف، تضاد بین صدق و تکلف مشاهده می‌شود.

کاشانی در مثلی این‌گونه رفع تکلف را بیان می‌کند که روزی تنی چند از صحابه به نزد سلمان رفتند و سلمان نان جو و نمک به نزد آن‌ها آورد. یکی از صحابه به سلمان گفت: اگر همراه با این طعام مقداری هم نعنا بود، بهتر می‌شد. سلمان نیز فوراً از جایش برخاست و آفتابه‌اش را به گروی اندکی نعنا گذاشت و آورد. پس از این که غذایشان به پایان رسید، همان کسی که تقاضای نعنا کرده بود، دست به دعا برداشت و این‌گونه مناجات کرد: *الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي قَنَعَنَا بِمَا رَزَقْنَا*. سلمان هنگامی که این نیایش را از زبان آن صحابه شنید، خطاب به او گفت: اگر تو قانع بودی، اینک آفتابه من به گرو نبود. (همان: ۵۰۶-۵۰۵) سلمان برای خشنودی آن صحابه، هنگامی که او تقاضای نعنا کرد، برخاست و آن را برایش مهیا کرد، ولی از این که مجبور شده بود آفتابه‌اش را به گرو گذارد، در دلش اندکی ناخرسندی به وجود آمده بود، پس هنگامی که در جواب نیایش آن صحابه پاسخش را آن‌گونه داد، آنچه را که در دلش بود، به آن فرد نشان داد و این‌گونه رفع تکلف کرد.

در مثال دیگری کاشانی به واقعه‌ای از حضرت یونس (ع) اشاره کرده است؛ هنگامی که چندی از دوست‌داران یونس (ع) به زیارت ایشان رفتند، او مقداری نان جو و تره در پیش آن‌ها گذاشت و فرمود: *«لَوْلَا اِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى لَعَنَ الْمُتَكَلِّفِيْنَ لَتَكَلَّفْتُ لَكُمْ»* (همان: ۵۰۶) یعنی: اگر نبود که خدای بلندمرتبه، متکلفان را لعنت کرده است، برای شما تکلف می‌نمودم. سپس کاشانی قول معروفی را نقل می‌کند که: *«اِذَا قُصِدَتْ لِلزِّيَارَةِ فَقَدِّمَ مَا حَضَرَ وَاِذَا اسْتَزَرْتَ فَلَا تُبْقِي وَلَا تَذَرِ»* (همانجا) (هرگاه کسی قصد دیدار تو را کرد؛ آنچه را آماده داری، پیش بیار و هرگاه خواستی به دیدار کسی بروی، باقی نمان و خود را در آنجا رها نکن).

کاشانی در عین مذموم شمردن تکلف، در مورد وجد (حالت روحانی ناشی از ذکر خدا) استثنا قائل می‌شود؛ او در رابطه با تکلف در مبحث وجد و وجود، تواجد و خود را به وجد زدن، می‌گوید با این که این اعمال در ظاهر نمایان‌گر تکلف است و تکلف در تضاد با صدق است، ولیکن چون نیت فردی که خود را به وجد می‌زند این است که از امداد فیض و بخشش حضرت حق بهره‌مند شود و در مسیر وجد قدم گذارد، پس منافاتی با صدق ندارد (همان: ۲۸۲). این نگاه، با حدیث نبوی *«اِذَا رَأَيْتُمْ اَهْلَ الْبَلَاءِ فَابْكُوا، فَاِنَّ لِمِ تَبْكُوا فِتْيَاكُوا»* هم‌سوست که تباکی (اظهار گریه بدون حالت درونی) را به شرط نیت هم‌دلی مجاز می‌شمرد.

۴- نتیجه گیری

تحلیل مفهوم «صدق» در منظومه فکری عزالدین محمود کاشانی در کتاب *مصباح الهدایه*، نشان می‌دهد که وی صدق را نه صرفاً به عنوان فضیلتی اخلاقی، بلکه به مثابه حقیقتی وجودی در سلوک عرفانی و مسیر تقرب به خداوند تعریف می‌کند. کاشانی با طرح چهار شرط «راسخ بودن در صدق»، «صدق در نیت»، «صدق در گفتار» و «صدق در رفتار»، نظامی سلسله‌مراتبی را ترسیم می‌کند که در آن، هر سطح از صدق، بنیانی برای سطح بعدی محسوب می‌شود. این نگاه، بر هماهنگی عمیق میان باطن و ظاهر تأکید دارد و صدق را به عنوان محوری برای تحقق عدالت فردی و اجتماعی معرفی می‌نماید.

در حوزه رابطه صدق با مفاهیم دیگر، کاشانی نبوت را فراترین تجلی صدق می‌داند و با استناد به آیه ۶۹ نساء، صدق را زمینه ظهور رسالت انبیا معرفی می‌کند. از سوی دیگر، او «تکلف» (تصنع) را نافی صدق می‌شمارد، زیرا تکلف مبتنی بر ناهمخوانی نیت و عمل است. با این حال، در مواردی مانند «وجد» (حالات عرفانی)، اگر نیت سالک هم‌سو با غایت الهی باشد، حتی اعمال ظاهراً متکلفانه نیز مصداق صدق تلقی می‌شوند.

این پژوهش با بررسی تطبیقی آرای کاشانی و برخی از متون عرفانی با منابعی چون قرآن و *نهج البلاغه*، نشان می‌دهد که غالب دیدگاه‌های کاشانی، با مبانی اسلامی و شیعی، هم‌سویی دارد. «صدق» به عنوان یکی از محوری‌ترین اندیشه‌های اخلاقی و انسانی، در *مصباح الهدایه* نیز مورد واکاوی دقیق قرار گرفته است. در نهایت، این تحقیق جایگاه انسان صادق را در گفتمان کاشانی به عنوان محور تکامل روحانی و عامل تحقق عدالت الهی تبیین می‌کند.

کتابنامه

- قرآن کریم. ترجمه محمد مهدی فولادوند. تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی. نهج البلاغه. (۱۴۱۴ ق). تصحیح صبحی صالح. قم: هجرت.
- آمدی تمیمی، عبدالواحد. (۱۴۲۲ ق). غررالحکم و دررالکلم. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۸۴). الخصال. قم: اسلامی.
- ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ ق). معجم مقاییس اللغة. قم: المکتب الاعلام الاسلامی.
- اجیه، تقی و آقاخانسی، نفسیه. (۱۳۹۷). «بررسی تطبیقی متن مصباح‌الهدایه کاشانی با نهج البلاغه بر پایه نظریه بینامتنیت ژنت». متن‌شناسی ادب فارسی. ش ۴۰. صص ۱۴۲-۱۳۳.
- افراسیاب پور، علی‌اکبر. (۱۳۸۹). «اخلاق در مصباح‌الهدایه». مطالعات اخلاق کاربردی. ش ۲۲. صص ۶۹-۹۳.
- برومند، محمدحسین؛ جوودی، امیر؛ عباسی، مهرداد. (۱۳۸۴). «بررسی صدق از دیدگاه قرآن». معرفت. ش ۹۶. صص ۸۰-۷۱.
- جوودی، امیر و فقیهی، فرزانه. (۱۴۰۳). تفسیر ترتیبی سوره انسان. یزد: آبگینه کویر.
- خوانساری، جمال‌الدین محمد. (۱۳۶۰). شرح غررالحکم و دررالکلم. با مقدمه، تصحیح و تعلیق میرجلال‌الدین حسینی ارموی (محدث). تهران: دانشگاه تهران.
- سیوطی، جلال‌الدین. (۱۴۰۴ ق). الدرالمشور فی تفسیرالمأثور. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- طبرسی، فضل‌بن حسن. (۱۴۱۲ ق). تفسیر جوامع‌الجامع. ۴ ج. قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
- عبدالباقی، محمدفؤاد. (۱۳۷۲). المعجم‌المفهرس لالفاظ القرآن‌الکریم. تهران: اسلامی.
- عبدالرزاق کاشی، عبدالرزاق‌بن جلال‌الدین. (۱۳۷۹). شرح منازل‌السائرين خواجه عبدالله انصاری. تهران: الزهراء.
- غزالی، ابوحامد. (۱۳۸۰). کیمیای سعادت به کوشش حسین خدیو‌جم. تهران: علمی و فرهنگی.
- غزالی، ابوحامد. (۱۳۸۶). ترجمه احیاء علوم‌الدین. ترجمه مؤیدالدین خوارزمی. تهران: علمی و فرهنگی.
- قشیری، ابوالقاسم. (۱۳۹۱). رساله قشیریه. ترجمه ابوعلی حسن بن احمد عثمانی. تهران: علمی و فرهنگی.
- قمی مشهدی، محمدبن محمد رضا. (۱۳۶۶). کنزالدقائق و بحرالخرائب. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کاشانی، عزالدین محمود. (۱۳۸۹). مصباح‌الهدایه و مفتاح‌الکفایه. تصحیح جلال‌الدین همائی.

به کوشش کورش نسبی. تهران: زوار.
کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۴۰۷ ق). *الکافی*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
مستملی بخاری، اسماعیل. (۱۳۶۳). *شرح التعرف لمذهب التصوف*. تهران: اساطیر.
مولوی، جلال‌الدین محمدبن محمد. (۱۳۹۰). *شرح کامل مثنوی معنوی*. شرح کریم زمانی.
تهران: اطلاعات.
میبدی، ابوالفضل رشیدالدین. (۱۳۷۱). *کشف‌الاسرار و عده‌الابرار*. تصحیح علی‌اصغر
حکمت. تهران: امیرکبیر.
میسمی، فاطمه. (۱۳۸۹). *بازتاب مفهوم قرآنی صدق در نشر عرفانی از قرن چهارم تا قرن
هفتم*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
هاشمی، زهرا سادات. (۱۳۸۰). *صدق و کذب از دیدگاه قرآن*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد.
تهران: دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران.

References

- Abd al-Baqi, M. F. (1993). *The indexed concordance of the words of the Noble Qur'an*. Tehran, Iran: Islami. [In Arabic]
- Abd al-Razzaq Kashani, A. B. J. (2000). *Commentary on 'The Stations of the Wayfarers' by Khwaja Abdullah Ansari*. Tehran, Iran: Al-Zahra. [In Persian]
- Afrasiabpour, A. A. (2010). Ethics in Misbah al-Hidaya. *Applied Ethics Studies*, (22), 69–93. [In Persian]
- Ajieh, T., & Aghakhani, N. (2018). A comparative study of Kashani's Misbah al-Hidaya and Nahj al-Balagha based on Genette's genetic transtextuality theory. *Journal of Persian Literary Textual Studies*, (40), 133–142. [In Persian]
- al-Qushayri, A. (2012). *The Epistle of al-Qushayri*. (A. H. Osmani, Trans.). Tehran, Iran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Al-Suyuti, J. (1984). *The scattered pearls in the explanation of [the Qur'an] through tradition*. Qom, Iran: Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic]
- Boroumand, M. H., Joudavi, A., & Abbasi, M. (2005). Investigating truth from the perspective of the Qur'an. *Marefat*, (96), 71–80. [In Persian]
- Ghazali, A. H. (2001). *The alchemy of happiness*. (H. Khadivjam, Ed.). Tehran, Iran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Ghazali, A. H. (2007). *The Translation of 'The Revival of the Religious Sciences'*. (M. Kharazmi, Trans.). Tehran, Iran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Hashemi, Z. S. (2001). *Truth and falsehood from the perspective of the Qur'an* (Unpublished

- master's thesis). University of Tehran, Tehran, Iran. [In Persian]
- Ibn Babawayh, M. B. A. (2005). *Al-Khisal*. Qom, Iran: Islami. [In Persian]
- Ibn Fars, A. B. F. (1984). *The compendium of linguistic measures*. Qom, Iran: Al-Maktab al-I'lam al-Islami. [In Arabic]
- Joudavi, A., & Faghihi, F. (2024). *Sequential interpretation of Surah Al-Insan*. Yazd, Iran: Abgineh Kavir. [In Persian]
- Kashani, E. M. (2010). *The lamp of guidance and the key to sufficiency*. (J. Homayi, Ed.; K. Nasabi, Collab.). Tehran, Iran: Zavvar. [In Persian]
- Khansari, J. M. (1981). *Explanation of Ghurar al-ḥikam wa durar al-kalim*. (M. J. Hosseini Urmawi, Ed.). Tehran, Iran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Kulayni, M. B. Y. (1987). *Al-Kafi*. Tehran, Iran: Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]
- Maybodi, A. R. (1992). *The unveiling of secrets and the provisions of the pious*. (A. A. Hekmat, Ed.). Tehran, Iran: Amirkabir. [In Persian]
- Meysami, F. (2010). *The reflection of the Qur'anic concept of truth (Sidq) in mystical prose from the 4th to the 7th century* (Unpublished master's thesis). University of Isfahan, Isfahan, Iran. [In Persian]
- Muṣṭamli Bukhari, I. (1984). *The commentary on 'The Recognition of the Way of Sufism'*. Tehran, Iran: Asateer. [In Persian]
- Nahj al-Balagha. (1994). (S. Salih, Ed.). Qom, Iran: Hijrat. [In Arabic]
- Qomi Mashhadi, M. B. M. R. (1987). *The treasure of subtleties and the ocean of wonders*. Tehran, Iran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Rumi, J. M. B. M. (2011). *Complete commentary on the 'Masnavi Ma'navi'*. (K. Zamani, Ed./Comm.). Tehran, Iran: Ettela'at. [In Persian]
- Tabarsi, F. B. H. (1992). *The Comprehensive Commentary of the Comprehensive* (Vol. 4). Qom, Iran: Management Center of Qom Seminary. [In Arabic]
- Tamimi, A. (2001). *The exalted aphorisms and the pearls of speech*. Beirut, Lebanon: Mu'assasat al-A'lami lil-Matbu'at. [In Arabic]
- The Holy Qur'an. (M. M. Fooladvand, Trans.). Tehran, Iran: Office of History and Islamic Sciences Studies. [In Arabic]

